

SZINDBÁD MEGTÉRÉSÉTŐL A PURGATÓRIUM-IG

A *Szindbád megtérése* (1924–25) utáni hét esztendő 1933 májusáig, Krúdy haláláig, művészetének újabb, remekműveket termő időszaka. Bő novellatermést hoznak ez utolsó, nehéz esztendőik, s a *Három király*-on kívül (melynek első fele már 1926-ra elkészült) csak egy nagy regény tartozik körükbe, az 1929-ben megírt *Boldogult úrfikoromban*.

Akár a világnak méreteit tekintjük – éltető vagy nyomasztó atmoszférájával –, melyet e novellák ábrázolnak, akár a jellem s a cselekmény viszonyára, a novellastílus rétegződésére, a szerkezet sajátosságaira vagyunk figyelemmel, nem nehéz a hosszú időszakot két, egyenlőtlen periódusra osztanunk. Az első, mintegy 1930-ig, az utolsó nagy fellendülés ideje; ez remekműveket érlel, a haláltól szorongatott életvágó oly kilobbanásaival, melyek tárgyak, ételek, társas ceremóniák varázskörében és érintésére gerjednek fel; a másik, az író haláláig tartó, már kimerülésről tanúskodik; a „gyomornovellák” elvesztik jelentőségüket, a tárgyak is baljós hatásukat, a variálás ösztöne és művészete most már elgyöngül, többnyire régibb típusú, finomkodó-precíz vagy anekdotás írások futnak ki a toll alól, csak nagy ritkán önti el a hőst – jobbadán csak a legutolsó, megtört Szindbád-alakot – valami túlvilágiasan tiszta, le-

meztelenítő és megbékítően derűs fény, melyben a halálra készülődő vall emberségéről, zsánert és hangulatot, iróniát és érzékenyülést mesterien vegyítő hangon, kis remekekben.

Sokat és sok nagyszerű novellát írt ekkor az 1929-től már súlyosan beteg Krúdy, és hét év alatt mindössze egyetlen novellás kötete jelent meg. „Az író sajátja”-ként 1931-ben adta ki. Az *élet álom* címmel kilenc oly kitűnő elbeszélését, melyet (egy kivételével) mind 1926 és 1930 között írt. Csak egy odatartozó maradt ki a kötetből bizonyára gondatlanság, sietőség miatt: az *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél* című.

Akkor sem ő maga siettette a kiadást, hanem Kosztolányi, aki őt szemelte ki a Rothermere-díjjal jutalmazandók egyikének: a díj csak megjelent kötet után járt. Meg is kapta a jelentékeny összeget, mint korábban (1930) a Baumgarten-díjat. Még előbb, 1925-ben, munkáinak gyűjteményes kiadása jelent meg tíz kötetben.

Mindez arra mutat, hogy emelkedett a csillaga, népszerűvé lett, sok pénzzel . . .

Ez nemcsak látszat. A teljesebb valóság mégis inkább kocsmavendég-hőseinek sorsából világlik ki: mint az ő étvágyukat, úgy feszítette, nyugtalanította, majd fojtogatta az övét is a telhetetlenség, majd a tehetetlenség félelme. Nem sokat tudott és akart törődni műveinek kiadásával az az ember, akinek annyi baja volt a kiadók önkényével, s még több saját életmódjával, megtámadott szervezetével, halálos bajával. Leplezetlenül ír szívbajáról is e novelláiban, és 1931-ben „pokoli látományoktól elgyávult lélekkel, csak éppen egy paraszthajszálon függő szívvel” téríti partra s a halál

réve felé a vadevezőssé degradált Szindbádöt, a legutolsót s a legtisztábbat minden alakmása közül.

Talán ezért nem törekedett már nagyon műveinek kiadására; élte, amit még élnie lehetett, és írt fáradhatatlanul. Meg aztán, mint Boldizsár Iván írta 1943-ban, az írók írójává kezdett lenni, inkább, mint a tömegeké. Ma, az egy évtized óta tartó nagy Krúdy-siker idején, nehéz megérteni, hogy éppen a művészete csúcsán álló Krúdyt tolta félre az olvasók tömege. Az ízlésváltozás, mely a húszas évek végén, a harmincas évek elején a gazdasági-politikai válsággal összefüggően, a munkásmegmozdulások, a népi írók mozgalmának elindulása, az új nyugatosság erősödő divatja idején múlhatatlanul bekövetkezett, Krúdyt alighanem az 1910-es évek divatos írójának pozíciójában rekesztette meg, s az ő szemlélete, alakjai, közvetlenül kivethető problematikája nem nagyon érdekelték azt az irodalmilag félig-meddig művelt közönséget, mely korszerűbb polgári szemléletet, látványos, nemzetközi horizontot és cselekményt, no meg modernnek tetsző lelki izgalmakat várt a regényíróktól.

Az élet és halál kérdései közt őrlődő nagy művész idegenné vált azok előtt, akik Zilahy, Márai, Földi, Harsányi Zsolt, Körmendi sikerkönyveit falták, az 1930-as évek elejétől különösen, és szintoly idegenné a parasztszármazású, gyanakvó, népi írók jó részének szemében. Hiába értette meg és értelmezte okosan Krúdy utolsó nagy műveit Németh László, Bálint György, Komlós Aladár, Gró Lajos vagy Kárpáti Aurél – szavuk az elszigeteltké volt, Krúdy egykori népszerűségét nem támaszthatták fel.

Ma is áll az, amit Féja Géza írt róla 1943-ban:

„Nem is értette kora, a konzervatívok éppen úgy nem tudtak mihez kezdeni véle, mint a forradalmárok. Krúdy a holnapután írója, alakja egyre növekszik, s a jövődő talán a legnagyobb magyar prózaírótl szemléli majd benne.”

1932-ben Krúdy így vallott *Az élet álom* kötetének kiadásáról (elhallgatva a körülményeknek megfelelően, Kosztolányi szerepét): „– Lehet úgy meghalni, hogy legkedvesebb, legjobb elgondolásaimból való munkáimat, ezeket az evésről, emésztésről, borról, betegségről, az élet igazi álmairól való elbeszéléseimet, amelyeknek megírására éppen egy igen pórul járt barátom (O. E., a szerkesztő) biztatott, mint valami fiatalítót az első »gyomor-novella« kísérlete után: könyv alakban viszont ne láthassam? – Talán lesz még két-három ember az országban, akinek éppen annyi gondja van a gyomrával, mint a szívével, akár jómagamnak...” (*Egy könyv margójára, vagy hogyan lettem könyvkiadó? 1. Vallo-más című kötetét, 1963. 184–85. l.*).

„Lehet úgy meghalni...” – ez őrá vonatkozik; „egy igen pórul járt barátom (O. E., a szerkesztő)” – ez meg az öngyilkossá lett Osvát Ernőre, aki az *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél*-féle elbeszélések írására biztatta őt (ő adta közzé azt a *Nyugat*-ban, 1927-ben). Két halál – sejtés és jelentés – egy mondatban, ily hangsúlyok vagy figyelmeztetések kísérik a híres kötetet, mely az utolsó lett Krúdy életében.

„Éppen annyi gondja van a gyomrával, mint a szívével” – remélte önmagához hasonlóan mástól is. Az *Álomképek* írója „arra volt a legbüszkébb, hogy a szív

álmaikat mindig külön tudta választani a gyomor okozta álmoktól". Most már nem válik szét a kettő, a gyomor álma mögött ott van a szívé is, igaz, hogy többet sejtetően, feleselően vagy drámai dobbanásokkal, mert a szív (hisz ezelőtt is „hintára, háztetőre, toronyra, felhőre” kapaszkodott, míg „a gyomor csak gyalogosan” járt-kélt álmában is) mégiscsak többet jelent egy húsdarabnál: az élet egészét, vágyát, reményét vagy bukását skandálja aritmiásan, persze, a „gyalogosan járó” gyomor hátterében. S „az étvágy az emberben, Tiroli felfogása szerint, egy másik embert jelképez, aki mindig velünk jár...” (*Az ember, aki mustármag volt*)

Kettősség van *Az élet álom* novelláinak életérzésében és ábrázolásmódjában, s ezt mutatják az ide vezető novellák is.

Mennyi maradt meg, élt tovább a régebbiről ismert novellatípusokból, s hogyan fejlődtek tovább? S mi az új?

Csak a hősöket tekintve, a *különc falusi úr, a kisvárosba utazó kalandor* (Szindbád-alteregő) és a „művésznő” (kokott vagy színésznő) 1926 és 1931 között a novellák fele részében lép az előtérbe. Az elbeszélések másik felét az *éjszakai* vagy *hajnali foglalkozású városi emberek* (hírlapíró, gordonkás, pincér) és a *város és vidék mezsgyéjén, a fogadóknál s vendéglőkben megülő városi kispolgárok és vidéki uraságok* töltik meg. Az ő előtérbe nyomulásuk új jelenség. S az előbbi csoport, a régebbiről ismert, több vonásával az utóbbihoz közeledik – a kiüresedés, a reménytelenség, a haláltól való félelem a vidéki urak ottani életéből lopózik fel a városba, s az, ami a falun szorongó hiányérzés vagy a beleélés mámoráig csigázott nosztalgia volt csu-

pán, a városi fehér asztal mellett a kielégülés és a telhetetlenség drámájává, néha a kielégülni nem tudás, a tehetetlenség tragédiájává lesz.

Szélesen öleli tehát körül a vidék e városszéli, pályaudvari éttermekben és söntésekben üldögélő és csak a hasuk örömét vigyázó uraságokat, főleg a Felső-Tisza vidékének emléke és hangulata (a püspökladányi vasúti stációtól Gábiel bélai borovicskagyárosig). De van a városnak vagy a város szélének egy különös, kétségbeejtő övezete is, a proletár szegénység, mely szintén felfeltünetedik a novellák egy részében, *A hajnali gavalér* csábításában (1926), Boldogfalviné-nak, az Angyalzúgban lakó özvegy ügyvédnének vigasztaló-kerítő gesztusaiban (*A hajnali ügyvéd*, 1926), *A Próféta utca* kalandjában (1928), hogy a *Boldogult úrfikoromban* című regénybe is belevillanjon a terézvárosi templom környékén nyüzsgő nyomorultak rajzával. Az a szívet szorító társadalmi körkép, melyet az *Asszonyok díjában* nyújtott Krúdy, nem tér vissza, de a vidéki, s immár igen rossz, halállal küszködő álmok mellett a városszéli nyomor, züllöttség önmagába roskadó vagy deliráló életképe is jelen van, az utolsó, óbudai tárgyú novelláig.

A hőskön át tehát társadalmi rétegekre is esik a tekintet. Alakjainak gesztusai azonban, melyek 1905 és 1910 közt váltak először a póttvékenységek, a társadalmi üresség jeleivé, most a társadalomkritikán túl a lét elmúlásának s az ettől való félelemnek súlyától is elnehezülnek. Láttuk, hogy Krúdy elítélő állásfoglalásának és ironiájának mélyülése hogyan alakította át akkor a novella szerkezetét; éppen az ironikus kritika mellőztette vele mindinkább az elemző, részletező, lo-

gikus eseménysorozatot; s ami történt, szűk keretben, az mind csak gesztus, egy társadalmi légkörű nyomás alatt eleve elrendelt ide-oda mozgás lett, mely éppenséggel nem bontotta fel, inkább igazolta, még erősebben aláhúzta a magatartás zártságát, időtlenségét.

1926 és 1930 között a gesztust is lefogja a mozgástól, az állapot elhagyásával bekövetkező haláltól való félelem. Az időtlenség kifejezésére pedig új művészi megoldást talál az író.

Íme, az egyik különc falusi úr, Szalonkai, a „szenvedélyes fürdővendég”. Kora nyáron éled csak meg, amikor megkezdí levelezését a fürdőigazgatókkal és a fürdőtitkárokkal, közölvén velük betegségeit és kívánságait – s míg ezt végigcsinálja, olvasgatva a beérkezett válaszokat is, kielégül, és sohasem utazik el valamelyik fürdőre. „Fürdővendég lettem, akinek van már valami neve is az országban.” A gesztusok egy elképzelt fürdővilág álmában foszlanak szét, mozdulni sem kell a helyből (*A szenvedélyes fürdővendég*, 1927.) Löki – a *Jellegzetes úriember keresztanyám falujából* – húsz éven át nem jön ki a szobájából, aztán eltűnik, levelet hagyva hátra, melyben bejelenti: meggyilkolta a bűvészt, aki feleségét elszöktette, s ezért ülte le önként a maga húszesztendő börtönét. Csakhogy a meggyilkoltnak semmiféle maradványát nem találták a megjelölt helyen „ilyenformán továbbra is rejtély marad Löki, a keresztanyám falujában”. Vajon tényleg bűnt követett el Löki? Igazabb válaszként azt érezteti a novellaíró, hogy az élet e teljes magányának értelmet adni csak valami nagy bűn vállalásával lehetett. Hősünknek nem azért kellett bezárkóznia a világ előtt, mert bűnt követett el, hanem megfordítva: azért kellett valami nagy

bűnbe belekapaszkodnia e pusztuló léleknek, hogy valami tartalmat, igazolást adjon mozdulatlan életének, e különben értelmetlen bűnhődésnek. Az anekdotikus előadásmód nem engedi teljesen kiforrni a bűntelenül bűnhődő ember tragikus érzését – az író kissé hibbant emberré teszi Lökit, aki szerencsétlen feltaláló volt, és egy valamikor kocsmahelyiségül szolgált, faluvégi házban lakott egyedül, így is teljessé válik azonban Löki álma a bűnről, ami igazolást, tartást ad üres életének. Több anekdotikus jellegű elbeszélés fonódik még külön-c falusi uraságok köré (*Kistrafikos, nagytrafikos*, 1927, *Finomkodás a Tisza mentén*, 1926, *Az asszonyok kiábrándulása*, 1927), s ha nem érik is el az említettek színvonalát, mind a megdermedő gesztusok álmvilágát árasztják magukból. Még a Podolint felidéző *Ludacskai* mozdulataiban is ilyesmire ismerni rá.

Az író szubjektív vallomásával kezdődik. *A szívnek is meg kell adni a magáét* című „beszély” (1927): „Mután elbeszélésünk idejében magam is a halál elől bujdosom, azon ürügy alatt, hogy majd utazásaimban feltalálom valahol ifjúságomat: szívesen felszállottam a kínálkozó bérkocsira...” Azután megállítja kocsiját, távcsővel közelbe hozza a Balaton melléki kúriát, emlékezetben végigjárja szobáit, s egy sort küld Vénecske kisasszonynak. A válasz a visszahozhatatlan ifjúságra céloz, s – „a hegy magas volt, és a szívverésem már nem bírja az ilyen magasságok bejárását. Valahol elveszett egy rugó a szívemből... Öregesen, alkonyatosan kocsiba szállottam...” Így simul egymás mellé – de csak emlékező, mozdulatlan attitűdben – az egykori kalandor Szindbád és a különös, falusi úrhölgy, Vénecske sziluettje.

1926-tól három éven át a reprezentatívnak mondható harminc-egynéhány novellából csak öt-hat foglalkozik *különc, vidéki úrral*, az 1929-es termésnek viszont nagy többsége a beteg, vidéki uraság, Ulrik gyomorkalandjairól szól, egész füzérét alkotva az *Ulrik-novellák*-nak. Hogy ennyire megnövekedett a számuk, az több tényezőnek köszönhető. Krúdy ekkor írta a *Boldogult úrfikoromban*-t, s ez a nagyobb igényű vállalkozás azokból a „gyomor-novellák”-ból, vendéglői históriákból nőtt és szélesült ki, amelyeket már 1926-ban és 1927-ben megírt. Ezeknek készletét tehát a regény lényegében felélte. Folytatni azokat csak variálva lehetett, a variációra pedig éppen a várositól eltérő, vidéki színhely adhatott alkalmat. Ez könnyen is állt írónk kezéhez, elég gyors termést is ígért neki. Így történt, hogy a városi vendéglői história (a kulináris gyönyörök motívumaival) és a beteg vidéki uraság életképe (a környezettel, Csapó Gizella gazdasszonnyal és a flegmája miatt Flegmannak hívott ápolóval) összevegyült egymással. Ulrik figurája, a „passzionátus beteg”-é, a nagy levesbaráté, aki mértéktelen evéssel gyógyítgatja gyomorbaját, és az alvás módozatait keresi, meg utazni készül, de mégsem utazik el (mint a „szenvédélyes fürdővendég”) eléggé másodlagos, maguk a történetek is halványuló származékai az 1926–27-ben írt nagy elbeszéléseknek; emelett 1929–30-ban már egy újabb, sokat ígérő elbeszéléstípus, a rémület és delírium fantasztikus városi novellájának típusa kezd kibontakozni. Érdemes felfigyelni arra, hogy míg az 1929-es Ulrik-elbeszélések egysíkúsága és szűkös meséjük egyvonalúsága alig bomlik fel, stílusuk pedig – talán csak Az alvás módozatai-nak gáttalan előhullámzó, hatalmas

mondait kivéve – fegyelmezett, a korábbi regények asszociatív képanyát és forró hangulatiságát kerülő, tárgyilagos, csak itt-ott ironikusan fodrozódó vagy zárójeles közbevetésekkel tarkított közlés-mód, az egyetlen 1930-as Ulrik-elbeszélés, *A has ezeregyéjszakája* szemlélet és stílus tekintetében már *A zöld ász* (1930) rokona. *A has ezeregyéjszakája*-ban technikailag messze előremutató elbeszélő fogások és stílus egyvelege élvezhető; ilyen Csapó Gizellának teljes lapon át tartó, a link Flegmant szörnyeteggé átvarázsoló s a mondattejedelem megnyújtásával a pillanatot végtelen egyidejűséggé kinyújtó mondatzuhataga, melyben már semmi cizellált költőiség (ami például a *Tótágas* korának hangulati asszociációira emlékeztetne) nincsen; ilyen Flegman „találánya” Ulrik úr körülutaztatására Magyarországon: a kerekre szerelt zsámoly, melyet – a rajta ülő Ulrik úrral – cukorspárgával húzogató Flegman az ámbitus kövein, kiabálva: „– Királytelek, Rakamaz, Kótaj, Mátészalka, Nagyálló, Szerencs, Miskolc, Kassa, Poprádfelka, Oderberg, Moszkva, Szentpétervár, beszállni. Beszállni, tekintetes úr, mert nyomban indít a vonat...” „Gyerünk tovább...” – mondja Ulrik úr –, „azért csak gyerünk tovább Kótajból, mert máris mozdulni érzem a gyomorsavamat...” „Hát mit szól tekintetes úr Pátrohához? – kérdezte tapogatózva »Flegman«, mintha a távolban Pátroha kéült volna.” S most a pátrohai cseléd, a csodás szerelem emléke borul rá a sámlin utazó Ulrik úrra, aki tiltakozik is a továbbutazás ellen. „– Ha szeretsz, barátom, maradjunk még egy darabig Pátrohán, hiszen amúgy is esteledik...” Játék és valóság, közeli és távoli villámgyorsan, észre-

vétlen mutatóványokkal pereg egymásra az olvasó előtt, egyetlen nagy pillanattá zárva evés, ivás, szerelem, utazás, nagyvilág minden felidézhető emlékét. Joyce és a Nouveau roman (például M. Butor) között volna a helye valahol, mégis elhelyezhetetlenül, Krúdy e művészetének . . .

Ezek voltak *különc falusi urai*, így alakultak át maguk is a valamikoriakból, 1926 és 1930 között.

Sokkal kevesebb novella szól a *kisvárosba utazó kalandor* szerelmeiről, e kései Szindbád-alteregókról. 1926 és 1931 között kettőt-hármat ha találunk (*Két asszony megbékélésének tanulságos története*, 1926, *A patikusné*, 1928), és ez időben még semmi sem mutatja, hogy változás történnék azzal a kaján, illetve megfutamodó kalandkeresővel, amilyennek őt 1924–25 tájt ismertük. A kalandor utazónak, akit hívhatnak most még – sokatmondóan – Szultánnak, és aki a kispolgári nőt-ugratás mozdulataival (no meg az öklelni készítő szarvaspecsenye hatására) fekteti le a karácsonyfa alá az aszszonykát (pedig azelőtt oda kegyetlen férfiakat, határon betörőket vártak l. *A titkos szoba*, 1915, *Éji zene* című kötetben), a grófként szédelgő, fogadósnékat meghódító kalandornak lassan semmibe foszlik az alakja – mikor újra találkozunk Szindbáddal, 1931-ben, az már nem kalandor, nem hódító valaki, hanem a lét hajótöröttje, s a hajótörésből utoljára felmagasodó, igaz ember. 1926 és 1931 között minden, ami kaland és utazás – a „gyomor-novellák” hőseiben ölt újra testet, a régi Szindbád eltűnik, s nem is támad fel többé.

A „*művésznők*” (kokottok és színésznők) novelláinak ugyancsak régről ismert típusában sem termett 1926 és 1930 között sokkal több jelentékeny írás, mint az

utazó kalandoré-ban. A *kancsi ember szerencséje* (1926) a művésznővel (mert korrekt volt pénzügyi dolgokban!) alig több mint korábról ismert gúnyolódások újraköltése, *A hercegnő és az igazság* (1927) sem annyira atmoszférája, elbeszélő művészetének rétegei és fordulatai miatt érdemel említést, mint „az élet álom” sóvárgó megfogalmazása miatt („Álomba akarok menni. Se élni, se halni. Csak mindig álmodni”). A *Cornélia emléktárgyai* csak ízes variációja némely madame Louise-esetnek, s tulajdonképpen az 1929-es Szindbád-írás („*Kérem a kezét . . .*”) sem más, mint ugyanebbe a témakörbe vágó, bár élesebb körrajzú és metszőbb íróniájú történet. Az *öreg Krúdy* (1929) körül is megjelenik – kitűnően szerkesztett, perdülő novellában – egy kis vándorszínésznő, az öreg jellemére fényt vető kaland kifejezítőjeként. Leginkább újnak csak *Zsanét* történeteit (1930-ból, de 1931-re is átnyúlnak) mondhatnók, a hangnem miatt, melyben az öregedő vándorszínésznő felkeresi az emlékeit (*A gyaloghintó titka*), vagy igénytelenné zsugorodó szerelemvágýában „sírt csendesként, de ugyanakkor erőt vett magán, és zokogva fütyülni kezdett. Zokogott és fütyült”. (*Zokogva fütyülni.*) A *Régi hölgy a Kékszalagban* ennek a típusnak minden érzelmességétől ment, kedves erotikájú és pompás csattanóval végződő, apró remeke, a vetkőződés pikantériájának, az ablakon való beleskelődés malíciájának, az ajtón kopogtatás kis ijedelmének és – a dragonyos lovaglósizmak ajtó elé kirakásával biztosított ravaszdi önvédelemnek tökéletes érzelmi egyensúlyában.

Úgy tetszik, a „művésznő”-novellák is elveszítik életető talajukat, az író tapasztalta eleven valóság élmé-

nyét, és amikor majd még egy sorozatnyi kaméliás-hölgy-novella – Váci utcai szép napok az Aranykéz utcaiak nyomán és variánsaiként – kerekedik ki tolla alól, 1933-ban, azokon már a rutinos író ügyeskedése tűnik fel leginkább, a végső kimerülés és lehanyaglás jeleként.

Így fest a *múltból áthozott* három főtípus története, 1926 és 1931 között, a *különc falusi uraságé*, a *kisvárosba utazó kalandoré* és a „művésznők”-é. A novella-szerkezet és stílus tekintetében a *kalandoré* semmit sem változott – s ezzel véget is ért típusa; a „művésznők”-é még variálódott, a Zsanét-novellákban fölény és meghatódás, kacér félénkség és ravaszdi öntudat tökéletes egyensúlyba került egymással, s ez még folytatásra adott ösztönzést; leginkább a *különc falusi uraság* típusában történtek nagy változások, a gesztus feleslegessé válásával, majd kísérteties játékká, esetleg mesével gyógyításá történt átalakulásával Ulrik gyomorkalandjaiban s álutazásaiban; érthető, hogy ez a típus túléli a többit, noha 1931 és 1933 között majd ez is igen sokat veszít művészi erejéből, stílusalakító varázsából. Azért is marad fenn, mert a *különc, falusi uraság* tárgyias, zsánerszerű történeteinek mozgása, érdekes átalakulása jórészt az *új novellatípus*, az éjszakai pesti emberek (zenészek, pincérek, hírlapírók) meg kocsmái étkezők alakjai körül kialakuló, és 1926 és 1931 közt uralkodóvá lett *életkép* hatásának tulajdonítható.

Privát úr azért lép be a vendéglőbe, hogy a kés fokával megkocogtatott pohár hangjáról vidéki stációk, püspökladányi vagy nyíregyházi vasúti vendéglők örömei és nyugtalanságai jussanak eszébe; hogy megtudja a jót evő vendég szavaiból, hogy bánatában nem mer otthón – „fertelmesen hosszúak azok a falusi éjszakák”

– töltött fegyvert tartani, s hogy megismerje az elzül-
lött, öngyilkos félelmekkel küszködő pincér bánatát. A
vidék rendez találkozót a pesti kocsmában a *boldog
Vendelinek* között, akikről mihamar kiderül, milyen
boldogtalanok. – Hát Kalkuttainak nem a vidék felé
ereszkedik-e le „valami régen berozsdásodott lánc...
lelke kerekas kútján”, amikor a borovicskáról Poprád-
felkára, aztán a kassai stációra, majd egy körmendi
kávéházra, váci találkozóra emlékezik vissza? Ő ugyanis
pesti adóhivatalnok, de lelke szertekószál az országban.
(*Egy pohár borovicska...*) – Pázsmáti sertéskereskedő
és Bombai, a vidéki fiskális mint a Központi pálya-
udvaron révbe érkező, fáradt utazók hullanak a Kirké
bűbájával rendelkező Aranka fogadósne hatalmába, aki
önkéntes káposztataposókká „varázsolja” a gazdaszemű-
gazdalábú vendégeket. A vidék itt fut össze, a fogadós-
né kasszájánál és káposztás kádjában, a fővárosiakkal,
Friedmann ügynök úrral és másokkal. – És Kabáti nem
a vidékre helyezett ember vágyakozásaival – pedig csak
Budán dugták be egy hivatalba – olvassa le zsebórájá-
ról, hogy hol és mikor szokta Pesten a friss csapolást
élvezni, a gábelfröstüköt elfogyasztani „boldogult úrfi-
korában”? (*A zsebóra*, 1927).

Vidék és főváros határmezsgyéje a vendéglő, az itt
összefutó alakok életképtörténete azért is jelentősebbé,
összetettebbé, fordulatossabbá válik, mint a falusi em-
berek egysíkúbb históriája. A „jellegzetes úriember”
vagy a „szenvedélyes fürdővendég” gesztusai még nem
a pesti vendéglői életképek hatására dermednek meg,
de az Ulrik-elbeszélések jó részébe Krúdy már a ven-
déglői gyomor-novellák szemléletét, környezetrajz-igé-

nyét, rejtett vagy ki is robbanó drámaiságát ülteti át, nem sikertelenül.

Ha a vendéglő – mindegy, hogy a Központi pályaudvar mellett vagy a Belvárosban, a Józsefváros mélyén, a Teréz-templom közelében van is – két különböző életforma találkozhelye, nem kevésbé kétféle életformát kapcsol össze egymással a legkedveltebb néhány típus, a gordonkás, a hírlapíró, a pincér s a fogadós; a mesterséget a bohém világgal, a robotot a felszabadultsággal vagy – mint Széplaki Títusz hírlapíró mondogatja – a „társadalmi úriember”-ré válás gyors lehetőségét a lezüllésével. E színhely- és foglalkozástípusok pedig szinte kínálkoznak arra, hogy a boldogságkeresés ösztöne általuk lobbanjon a legmagasabbra, hiszen – mint Mátrai László írta – Krúdynál „a boldogság... csak pillanatnyi átmenet a vágy és a bánat között”. Egy szintér sem alkalmasabb a „pillanatnyi átmenet” fenntartására, mint a vendéglő, s a gyors átmenetek veszélyei közt talán az éjjeli zenész, a hírlapíró vagy a pincér lebeg a leginkább.

Ezen a szintéren tágul ki szinte végtelenné az a bizonyos „pillanatnyi átmenet”. Mert mit is érne a vendégek – a Krúdy-hősök – szemében a boldogság, ha tényleg csak egy pillanatig tartana? Kinyújtják tehát a pillanatot – a ceremónia néma gesztusaival, az ételek átgondolásával s előre élvezésével, a pincérnél tett rendeléssel, netán vitatkozva, majd beszélgetve is a pincérrel, akit a „boldog Vendelinek” mellé vonz a belőlük kiáradó boldogság, jó érzés fölénye –, kitágítják azt valami univerzális vagy kozmikus evészet boldogságáig. De mit érne ez esztétikailag, ha nem omlanék össze egy váratlan pillanatban reménytelenül, étvágyat, s vele né-

ha életet is elpusztítva? Csak szakácskönyvi bűvészkedés maradna.

Az étel az élet – játszik a szóval Loncsos, a *kidobott vendég*. (Az ő tragédiája az, hogy mielőtt szájához emelhetné poharát, kiteszik szűrét.) „Az élet és az étel csak tavaszkor ér valamit, amikor az ember azt hiszi, hogy ő találta meg az első sóskát a kertben, amikor azt gondolja, hogy egyedül van a világon, akire rábízott az élet végigélése.” S amikor kanalazás közben a mindinkább tisztuló tálka felé hajlik az ember, „mint-ha életének múlt idejét kezdené közelebből és közelebből látni”. Múlt és jövő közt a jó evés és ivás pillanata a boldogságé, az emberi kiteljesülése. „Darabidőre elbújt a söröskorsóba. A korsóból egy másik vendég tért vissza a kis sörház udvari ablaka mellé, egy lecsillapodott arculatú, a nyakáig elválasztott frizurájú, deres bóbitájú, oldalszakállas, keménygalléros, pirosra beretvált állú úriember, aki állására nézve lehetett volna valamely nyugállományban levő tisztviselő is, de magartása szerint inkább budai háziúrnak látszott...” Íme, a tragikus fordulat előtti „kiteljesülés” a *Villásreggeli* című elbeszélésben (1929), mely ízes rendeléssel kezdődik („– Kérek egy ájnspennert zaftban és egy krigula svecháti sört”), és a városfertály összefutásával s a „legjobb belvárosi kiskorcsma” elmúlásával végződik.

A jelen imaginárius pontja „az egymást emésztő múlt és jövő határmezsgyéjén” (Mátrai) végtelennek tetsző tartammá, megállított órájú életté feszül ki, hogy játékteret nyerjen a boldogság, megváltást, felszabadulást keresve a múlt idő alól.

Mi feszíti ki a pillanatot ily boldog tartammá?

A telhetetlenség, melyet néha a kritikus helyzet, a végső pillanat, az elsüllyedés előtti megkapaszkodás ki-mondott vagy sejtetett érzelme is megokol.

Az egész étlapot jelöli meg a rejtélyes vendég Fridolinak, s ezt az étellel eltelni nem tudó mohóságot a halál és a halottak túl gyakori élménye gerjeszti fel a rejtélyes kisemberben: temetkezési vállalkozó ő, aki a végén azt is elmondja, hogy „fel kell nyitni a hasukat a kövér embereknek, hogy elférjenek abban a faládában...”

Ételben dúskálódás mögött a halál leselkedik, mint Fridolin révült és boldog álma mögött a kenyér elvesztésének rémülete. Nyomor az egyik is, a másik is, találkozásukkal egymást erősítik, s a szerkezet bravúrja – ahogyan az újraálmodott 188*-i kliensek morajló rendelkezései elhalnak és csak a temetésrendező éleveníti meg mindent megenni akarássá – csak megerősíti a telhetetlenség és tehetetlenség e tragikus összefonódását, a végtelenné lett, boldog pillanat illúzióként omlik össze, álom volt csupán (*A pincér álma*, 1927).

Egy másik ilyen nagy elbeszélésében is (az *Isten veletek, ti boldog Vendelinek!*-ben, 1926) mennyi boldogtalanság lappang az érem másik – éppen csak elővillanó, de megint csak a novella végén előugró – oldalán, holott a felszínen a „boldog Vendelinség” látszik elterpeszkedni. A pincér története, lezüllése összetalálkozik a vendég elkomorult életével. Menekül a hosszú falusi éjszakák elől: „minden héten Pestre jövök, mert úriaszszonyokat kell látnom, akik éppen olyan előkelők, mint Pasziánsze volt ott a kávéházi trónusban”. Privát úr pedig, aki végigszemléli a nagy evést, s végighallgatja a mélyebbről feltörő panaszt, „most már eleget látott

és hallott, hogy megfelelő életundort szedjen fel magában. Emberfeletti boldogsággal felemelkedett, és így szólott a szomszéd asztalhoz, ahol a kis pincér éppen bort töltött a felesége második urának: – Én tudnék csak Pasziánsze-ről beszélni maguknak, mert én még leánykorából ismertem! Isten veletek, ti boldog Vendelinek!”

Nagyon igaza van Komlós Aladárnak, aki legelőször s mindmáig helytállóan írta le: „Nehogy azt higgye valaki, hogy Krúdy csakugyan nem akar mást mondani a hőseiről, csak azt, hogy szeretik-e s hogyan szeretik a savanyú káposztát. A szakácskönyvi problémák itt takarnak valamit... Az olvasó gyanakodni kezd. Érzi, hogy itt valami hiábavaló pazarlás történik... Az evésért való lelkesedés nem oly magától való dolog ezeknél, mint Móricz hőseinél; inkább csak annak a kifejezésére szolgál, hogy nincs egyéb, amiért lelkesedhetnek... A kiskocsmá, ahol e novellák lejátsszódnak, közvetlenül a nihilizmus partján fekszik... S a befejezés mégsem értelmetlen, ellenkezőleg, még a többi novellára is hirtelen világosságot vet. Egyszerre rájövünk, hogy valamennyinek a hőse ugyanígy (mint Szortiment lapszerkesztő a jó gábelfröstük után) bármikor szíven lőhetné magát, hiszen semmi sincs, ami az élethez fűzné őket.” (*Írók és elvek, Nyugat, 1937. 82–83. l.*)

Komlós Móriczra céloz. Nézzük meg egy pillanatra, hogyan látta Krúdy a *Kivilágos kiviliradtig* hőseit – már saját szemüvegén át, annak az időszaknak a kezdetén, amikor a „gyomor-novellák” sora volt indulóban. Móricz az alakjairól „lerántja a kóc-szakállakat, a tengeri-bajszokat, a cukorsüvegről való csákókat, és első sorban is arról van szó, hogy kinek milyen gyomra van

a nadrágszík vagy kötény alatt. Itt enni kell a nyavalyás hasú olvasónak is, mert utóvégre a névnapi vacsorát már megfőzték a konyhán, tálalnak a szolgálok, a nyakába taszította a házigazda a szalvétát – egye fene, hogy mi történik holnap a felmondott tisztartói állással, a hoppon maradt leányzóval...” (*Éjszakai jegyzetek a legújabb Móricz Zsigmond regényről és egyébekről, Nyugat*, 1924, 321. l.). Majdnem ugyanaz a vést előző, a boldogság válságos pillanatát kitágító, végtelenbe tartóztató gesztus kapja meg Móricznál is Krúdy figyelmét, amit azután ő emel az ábrázolás legmagasabb művészi szintjére.

Egymást fedő, egymáson át is vibráló rétegekben fekszik előttünk Krúdynam e tárgyias típusú novellája, életművének egyik legremekebb és egyedülálló alkotása. A felszínen az evés gasztronómiai gyönyörűsége játszik, megszokott, sőt köznapian anoním környezetben. De már mélyül is a rajz a telhetetlenség miatt elnyújtózkodó „végtelen” pillanat tartamában. Ez a környezet meg-elevenülésével is jár, az animizmus és a realizmus kölcsönös egymásba oltásából (Mátrai László szavával) most hajt ki a költői transzfiguráció, a varázslat. De emögött is, tompábban, zúgni kezd egy hang, mely a legmélyebbre szorított erőnek, a pusztulásnak parancsát közvetíti. S ez a harmadik – győz. Akik csak enni tudnak már, egyebet semmit sem, halálraitéltek.

Szortiment szerkesztő (*Böske, vagy a szerkesztőség pesztonkája*, 1926) – miután úgy-ahogy életre támasztotta magát a robotból egy kitűnő villásreggelivel, és délután betekintett abba a világba, mely Böske, a jövődöbéli „szerkesztőségi pesztonka” körül kavargó élményítően – éjfélkor agyonlövi magát. „Miért lőtte

magát szíven ezen az éjszakán, mikor előző napon látszólagosan minden kedvére történt?” – fejezi be kérdéssel az író. Mert „látszólagosan” történt minden, mert az elnyújtott „boldog” pillanat, az evés, olcsó diadalnak bizonyult az üres, legfeljebb szegényes élet fölött. – Kalkuttain csak úgy áll bosszút az asszonyosság, aki semmi kifogást nem tűr meg ételei ellen, hogy a jóllakott férfit bezárja a budiba (*Egy pohár borovicska és következményei*, 1926). De Tirolí úrnak, akinek mániája az, hogy betegségeket vásárol („mert kíváncsi voltam, hogyan kellene azokat gyógyítani, ha egyszer én is beléjük esnék”) meg kell halnia, mert – étvágyával fizetett egy jól kifejezett gyomorhurutért. A varázslat (fizetéssel veszem meg s hárítom el magamtól a betegségeket) megtörik – csak azt sajnálja, halála előtt, hogy egy fiatalember melankóliáját nem vette meg, most már sohasem tudhatja meg, milyen is az a melankólia (*Az ember, aki mustármag volt*, 1926). Ijesztően veszedelmessé változik át a jó szagok apostolának, a zárándokképű Nyergesújfalusinak orra, amikor egy bizonyos levesről beszél, s hamar útilaput kell kötni a talpára – annyira belevadul az evés végső reménységeibe (*Emeletes lak a Duna mentében*, 1926).

A kidobott vendég, *A pincér álma*, az *Isten veletek*, *ti boldog Vendelinek*, a *Villásreggeli*, a *Böske*, vagy a *szerkesztőség pesztonkája* mellett a „gyomor-novella” legkifejlettebb és legtöbbet jelentő, szerkezetben, stílusban is kiemelkedő példánya az *Utolsó szivar az Arabs Szürkénél* és *A hírlapíró és a halál* című, két 1927-es elbeszélés. Az egymással párbajra induló „szolgálatonkívüli” huszárezredes és a hírlapíró ikertörténetei ezek. A hírlapíró, Széplaki Títusz, megsértette a Kaszinót,

mire ez az ország legjobb céllövőjének, a huszárezredesnek pisztolya elé állítja. Azt várnók, hogy az ezredes lövi majd le az újságíró, de fordítva történik: az ezredes lesz az áldozat. Magáról a párbajról nem tudunk meg semmit, de mindent az előkészületekről, s ezeknek meséjében van benne a végzet is. „Mindenekelőtt méltó kalapot kellett szereznie” a hírlapírónak, s kap is Olgától, a kasszírnőtől, egy „miskájer”-kalapot és hozzá egy boternyőt; Títusz szemében „reménység kezdett csillogni, mert eszébe jutott az az eshetőség is, hogy véletlenül élve marad a párbaj után, és még viheti valamire a nagy, zöld kalap és a botosernyő birtokában”. A „miskájerkalap” aztán tanácsol – „Megengedhetnél magadnak egy jobb vacsorát” – „légy társadalmi úriember, legalább egy napig, mielőtt meghalnál!” Jön is a jó vacsora, utána – elgyávulás is, de a két párbajsegéd (az egyik a *Pesti nőrabló*-ból jól ismert Rombolai alakmása) oly dühbe hozza híreivel, hogy lelki ereje viszszer, az Orfeum kávéházba megy velük, itt mindenki köszönti őt („Talán mégis viszem valamire ebben az életben”), s végül megpezsgőzteti a buta orfeumi dámacskát, Mágnás Elzát. Már a párbajsegédek is kezdenek rájönni arra, „hogy felük voltaképpen számít valamit az életben”. Aztán még kiállja – reggel – a szabó és a részletkereskedő hiábavaló ostromát bezárt ajtaján, s elég sírós hangulatban indulna a párbajra, de – „huszáros bevágást csinál” a főszerkesztőnél tíz forint előleg erejéig („talán a kalap és a boternyő tette meg a magáét?”), és a kocsmában is neki kedvez a sors, „a csonthús valóban olyan volt, amelyet irigykedve néztek a szomszéd asztaloktól”. Ez után – nem csoda – lelövi az ezredest.

A halálraítélt siralomházi utolsó kívánságaként teljesülnek e végső nagy-evések – innen különös szugesztiójuk.

A tárgyak mágikus ereje s a lélek megkapaszkodása a tárgyak intelmeiben talán egyik novellát sem szövi át annyira, mint ezt, bár a *Gordonkás pisztolygolyója*-ban is egy csúszkáló ólomdarab látszik irányítani az életet, *A hajnali gavallér*-ban a köpenyeg fontos, a nőknél a különleges ruhák vagy harisnyák, Szortiment kezében ugyanaz a botesernyő, ami majd Títusz kezébe kerül. *A hírlapíró és a halál*-ban a tárgyak és az ételek révén való „társadalmi” emelkedés a döntő, az életkedvnek ez a rövid időre felfelé lendülő hintája, melyben hogyan is gondolhatna ellenfelére s a halálra barátunk?

Annál többet gondol őrá – az ezredes. És ez, meg a szegényvilág ételei, tárgyai, emberei közé való leereszkedése lesz végzetévé. Az ezredes történetében nem játszik oly szerepet az animizmus és a realitás ölelkezése, mint a hírlapíróéban. S ezért az *Utolsó szivar* históriája tömörebb, keményebb, éppen az étkezésre való koncentráció miatt fenyegetőbb is: hogyan is lehetne az étkezés mindennapi idilljére gondolnunk, amikor az ezredesen épp a párbaj előtt „fertelmes, soha nem érzett éhség” vesz erőt – „éhes volt a gyomra, éhes volt a szája, félálomban forgatta a nyelvét, szájában soha nem érzett, soha el nem ért ételek ízeivel”. „Végül még meszet eszem!” – morfondírozott magában. Ezt a fertelmes éhséget csak olyan étel csillapíthatja, amelyet még sohasem evett – a hírlapíró kolduszegény életének egynémely étele, a hentesnél vásárolt tepertő, az Arabs szürkéhez címzett kiskocsmában elfogyasztott pörkölt és dísznóhúsmaradék. Az ezredes „züllése” azzal

kezdődik, hogy beállít a kiskocsmába – „a második lépés már természetszerűleg következik”. Hogyan? A tíz ujjal fogyasztott tepertő után újból beálló „fertelmes éhséggel”, azzal, hogy mintegy leereszkedik, megbékülés céljából, az újságíró szintjére, hogy elérzékenyül önnön jóvoltán, hogy folyton célozgat a rákra meg az osztrigára, amit ő nagyon szeret s ehetne is kedve szerint – pedig már csak búcsúztat tőle, az utolsó örömig, a rövid szivarra gyújtásig.

A halálos végzet a másik világba való alászállás, az önelengedés miatt vár rá, mint Títusz hírlapíróra a felszabadulással, a pezsgővel és csonthússal együtt járó győzelem. S az a Krúdy, aki el tudott tűnődni a gazdává lenni már nem tudó öreg pincér fájós lábán, persze hogy eleve is a hírlapírónak adott igazat a Kaszinó ezredesével szemben.

A Krúdy-irodalom egy részében e „gyomor-novellák” úgy szerepelnek, mintha idillek volnának, mintha a kíváncsi béke és derű, melyre Krúdy áhítozik, csaknem mindig az evés-ivás szertartásai során születnék meg. Ez tévedés. A kocsmák e látogatóinak jó étvágya mélyén többnyire olyan belső feszültség, betelni nem tudás, a halál előtt „még egyszer s végleg jóllakni” oly érzelme lappang, mely néha nyíltan is feltör, s megöli azt – az ezredes, Szortimentet, Tirolit –, aki csupa élet volt az imént.

Egy 1929-ben írt novellájában – *Magányos ember álma* – az evés öröme már csak az éjszakai, akkor is nagy kinnal kiküzdött *álomra* tartozik, csak apró kontaktusok jelzik a *valóságos* evést (Dominó úr kortyol a borból, kibotorkálva az ágyból, bár tudja „a bölcs közmondást, amely szerint az az ember, aki éjszaka bort

szik, két esztendő alatt meghal”), s a világot, melyre nem is jó felébredni. „Dominó úr folytatásokban tudott álmodni... Okos ember volt, nem akart végleg felébredni, bármilyen kelletlen volt is az álma, mert ez a félálombeli állapot még mindig többet ért a valóságnál.” „Kézpénzt ér ez az állapot, mert benne még minden jóra fordulhat, nem úgy, mint a valóságban” – mondogatta... „Azután a megfelelő pozícióba jutott veséje, mája, szíve... Az epe szinte barátságos volt, pedig egyébként nem kedvelte a felesleges mozdulatokat. És ekkor hősünk álmában enni kezdett. Nagyszerű ételek sora vonult fel álmovilágában, a legvajásabb ételek, amelyek már napközben eszébe se jutottak... De most itt volt az ideje, hogy elfogyassza mindazokat a kedves eledeleket, amelyeket valaha a múlt időben szinte gondtalanul eszegetett. Amikor még nem tudta, hogy gyomra, veséje, epéje és főleg szíve is van... Mindenféle ifjúkori ételeket hozott elébe az álom, hogy annyi étel tán a legvastagabb szakácskönyvekbe se férne. Mozgott álmában a szája, mint a szópós kisdédéké...”

Ezzel és az étvágy s a vendéglő elmúlásáról szóló *Villásreggeli*-vel ér véget a „gyomor-novellák” hosszú sora, 1929-ben.

A hírlapíró- és vendéglőtörténetek a *Boldogult úrfikoromban*-t különösen gazdaggá tették, szerkezetét és stílusát pedig éppolyan rétegzetté, lazúrosan csillogóvá, mint amilyen a gyomor-kalandokéi volt. Már *A pincér álmá*-ban szó esik Vájsz „Bécs városához” címzett vendéglőjéről (ahol valóban azt a bizonyos svecháti Lager-Biert mérik) – a novellákban apránként előrajzolódnak a *Boldogult úrfikoromban*-nak figurái (még a podoliniak

is), gesztusaik – az egész ottani világ bennük születik. De amikor a regény elkészül, Krúdy már egy sajátos szemléletű és stílusú, másféle világú elbeszéléstípusra tér át, 1930-ban.

Volt már szó arról, hogy még a gyöngébb Ulrik-novellákba is *Az élet álom* korábbi elbeszélő gyakorlatából folyt át elevenség, érdekesség. S láttuk azt is, hogy az egyik Ulrik-novella (az 1930-ból való *A has ezer-egyéjszakája* című) a varázslat, a játék oly fantasztikumát, groteszk merészségét mutatja, a stílus átalakulása mellett, hogy már elválik *Az élet álom* típusaitól, s egy újabbal rokonul, vagy azt vezeti be.

Úgy tetszik, a rémület, a kísértetiesség és a delírium 1930-as nagy írásait, amelyekben az író időszemlélete s nyelvi kifejezése is megváltozott, az eddigi szakirodalom belevette az 1926 és 1929 közt kialakult időszak termésébe, pedig attól – ha külön korszakot nem képez is – erősen különbözik. Maga az író együtt adta ki az 1930-as *Zöld ász*-t az 1926-os és 1927-es dátumú „gyomor-novellák”-kal *Az élet álom* kötetében – együtt, mert ő is nagyra tarthatta (a Magyar klasszikusok kötetébe is bekerült) ezt a kis regényféle elbeszélését. De éppen együtt látva a többivel tűnik ki erős szemléleti-stiláris különbözősége.

Íme, a vele rokon elbeszélések, a már említett Ulrik-novellán kívül.

A „*Szegény lánynak nem szabad hazudni!*” (1930) novella hőse az élő önmagának kísértetévé vált Macskás Pál, óbudai nyugdíjas hivatalnok. Kinyomtatta saját gyászjelentését, koporsót vett, hogy abban eltemessék,

„a valóságban végignézte a vízivárosi temetőben a saját elhantolását” – de így minden szálát elszakított az élettel, s mint egy óbudaiasított *Il fu Mattia Pascal* él is, nem is a világban. „Nem mert tovább élni, miután végkielégítését felvette, házikót vásárolt az óbudai szigeten, és a padláson, a tűzfal mellé lapulva azon gondolkozott, hogy milyen céltalan volt az élete.” Egyetlen action gratuite-té szélesül ki a már kezdeteiben sem mikszáthos tréfa, s Macskás Pál most körülbelül azt a szerepet tölti be, melyet a száraz lóbőr, amit Csapó Gizella vásárolt hajdanán Ulrik úrnak, nyekergetni a padláson. Macskás mindenki előtt a kunyhó házmestereként jelenik meg, önmagáról, csak mint az Illető-ről beszél, s amikor felkeresik, a padlásra menekül, ott marad, egy lyukon át pillant csak le szobájába. Egy „pakktáskában” lakik – nem tudni, él-e igazán, vagy tényleg csak kísértet.

Hasonlóan kísérteties, lidérces fényű, komor hangulatú elbeszélés az *Egy régi fogadó és vendége* (1930). Zárdairól szól, és utolsó pesti, nagyon rejtelmes kalandjáról. „Zárdai kíméletlen, félelmetes ember volt, többnyire verekedés céljából jött Pestre falusi magányából.” Így fogadják a Fehér Lóban: „A fogadós saját kezűleg verte be az ablaktáblát, döntötte fel a kis vaskályhát, egeret vagy egyéb utálatosságot helyezett el a ruhásszekrény fiókjában, elvágta a csengettyűszínt, és apró szeget szórt a pádimentumra, számítva arra az eshetőségre, hogy Zárdainak mezítláb lesz kedve szaladgálni. Az ajtókulcsot zsebre vágta, mert a vendég amúgy is hozott magával drótot, amellyel ajtaját éjszakára elzárja. A szobafalakba mindenfelé lyukak voltak fúrva, amelyeken át mindig szemmel tartották a

vendéget, lidércnyomásossá teheték álmát, ha nádszálon át görögtüzet fújtak be szobájába, és a szüreti mozsár-ágyú is kéznél volt, amelyet Zárdai ablaka alatt az udvaron elpukkasztottak, ha Zárdai nagyon nyugtalankodott. A szobalányok süketek lettek, és a bérszolga oly bambán nézett Zárdai sáros csizmájára, mintha még so-hase látott volna olyat.”

Maga a szoba – tébolydába való, delíriumot előkészítő környezet.

Aztán már úgy látszik, semmi sem fog történni Zárdaival.

„Talán az első versbe kezdett a duhaj falusi uraság, még csak gyakorolta magát az ágyban való hempergésben, a láb nagyujjával való vitatkozásban, a hátán való horkolásban, a krákogásban, a fulladozásban, a fenékben, a poklokban, annak a veres bajszú búzakereskedőnek a felemlegetésében, aki valahol, valamerre a fogadóban a cipőjét az ajtóhoz vágja, az ostorszíj pattozásához hasonló: No? Na? Ne! – kiáltásokban, mintha régi rossz emlékek húzogatnák lefelé az ágyról, hogy aztán ott jól megrugdadják, meggyomrozzák, megforgassák, hogy hetekig érezze falujában, hogy Pesten járt; – csak az elején volt mindezeknek Zárdai, amikor kopogtatnak az ajtaján.”

Ez csak a halál lehet, gondolja, hiszen ki kopoghat éjfél után?

De női hang szólal meg, s kéri segítségét. Erre sem mozdul, meg arra sem, mikor bátorságára és lovagiaságára apellál a hang: hátha csak így akarják végrehajtani rajta a halálítéletet. De aztán tusakodást, elfojtott nyögést hall a folyosóról, s mire halálos csend áll

be, kiugrik az ágyból, s mezítláb az ajtó felé törekszik „az érthetetlen sötétségben”.

„Érthetetlen sötétségben” – ez a sötétség a delírium, a fantomok látogatta éjjel világtalansága.

Meztelen talpát szegecskék sebzik meg, homlokával egy a falból kinyúló szögbe ütközik, elveszti tájékozódóképességét, összeütközik a kis vaskályhával, „amelyet egyenesen az útjába állított valamely láthatatlan kéz; majd olyan ütést kapott a lába nagyujjára, hogy felordított fájdalmában”, már érzi, hogy nemcsak arca vérzik, egyébült is sebeket kapott, a szekrénybe akar benyitni, s annak ajtaján dörömböl (közben „az elfojtott női zokogás még mindig hallatszott a szomszédból”), a mosdótálba lép, és elvágódik, a kilincsbe veri a fejét, s alig bírja kibogozni a lágy drótokat, melyekkel bekötötte ajtaját – aztán kirohan a koromsötét folyosóra.

„Egyetlen vendég sem ébredt fel álmából a fogadóban... Olyan csend volt körülötte, mintha a holtak temetkezési helyére került volna.” Dideregve, szánalmasan, rimánkodva fordul a kapushoz, de az a rendőrséggel fenyegeti meg, s ő már „gyermekként hagyta magát utasítani szobájába”.

Legyőzték? Csíny volt? A tárgyak – melyek annyi Krúdy-hőst segítettek nemrégen is – fordultak volna ellene a dühöngőszobában (mint Kafka akárhány lélek bomlasztó elbeszélésében)? Fantomok játszottak talán vele?

Öbenne van ez a delírium, ez a megszállottság, mely most ellene fordul. „Nem a bornak van íze, bukéja, aromája, mámora, hanem az embernek, aki issza” – mondja finoman L. tanácsos (*Az úriember, akinek szőlővirág szaga volt*, 1932). Nem kívül van a világ, ami-

vel verekedni kell, hanem önmagunk zűrzavarában, s a dühöngőszoba ennek a léleknek felbomló, kísértetekkel teli, gyötrelmes otthona.

Azért a finton nem marad el a novella végéről. Most már kedveskedhettek egymással a pestiek. „A civiluraságok egymáshoz illesztik lábukat, meghajolnak, és keménykalapjukat derékig emelve fejükről: körülbelül addig állanak így mozdulatlanul és nyájasan mosolyogva, amíg magukban húszat olvasnak. S azután is mosolyogva hátratekingetnek, ha ismerősük már elhaladt mellettük. Ebbe a kedves városba sehogy se illett az őszi szél, se Zárdai.”

Ki nem veszi észre, hogy ez a lemosolygás ama se-lyemszövésű, illatszeres Váci utcai novellák kellemkedéseit is illetheti, melyekre élete utolsó előtti évében tér rá Krúdy, nem mindig meggyőző művészettel?

S kinek nem jut eszébe arról a rémület-szobáról és a beléfagyott delíriumról, a falba vájt lyukakról (vagy Macskás Pálnak felülről leselkedő gesztusairól) az az elmeegógyintézeti szoba, melynek leírásával a *Purgatórium* kezdődik?

Távolodva lassan *Az élet álom* periódusának 1926 és 1929 közt készült írásaitól, talán a *Toronyzene* (1929 nyara) kísértetjátékától indulva meg az új úton, a rémület, fantasztikus játék, delírium első nagy írásai mind 1929 végén vagy 1930 első napjaiban keletkeztek (a Macskás Pálról szóló novellák 1929 végén kezdődnek, a „*Szegény lánynak nem szabad hazudni!*” egy időben jelent meg az *Egy régi fogadó vendége*-vel, 1930. január 5-én, s talán ekkori az 1930-ban kiadott *A bas exeregyéjszakája* is). A nyelvi előadás, az ábrázolás stiláris oldala is megváltozik ekkor, Csapó Gizella oly mondat-

halmazokban pörlekedik Ulrik úrral, mint amilyenekben Zárdai készül – idéztük – a duhajkodásra. Ez a rémület-atmoszféra, ez a befelé terjedő, bomlasztó sötétség, a lélek homálya a *Zöld ász*-szal teremt egy kivételes remekművet, cselekmény, alakok, környezetrajz és stílus szempontjából egyaránt.

A mondatburjánzás már nem olyan itt, mint valamikor, a *Tótágas* novelláiban, a *Napraforgó*-ban, a *Mit látott Vak Bélá*-ban volt a hasonlatok bonyolult szövöttese, elragadtatott asszociatív, hangulatilag túlfűtött és zenén lebegő szárnyalása. Most csak felsorolásban rohannak egymás után az azonosságot kifejező és valami végtelen egyidejűséggé kiterjedő, mert hosszú-hosszú mondatok.

„Mállott róka gallérok, kísértetiesen elrongyosodott köpönyegek, madárijesztő vékony lábszáraihoz idomult nadrágok, fakult, csurgó, régi zsúptető ereszéhez hasonló bajuszok, lelkiismeret-furdalásos, ritkult szakállak, pókhálósan pislogó szemek, őszi széllal és köddel csimbókozott üstökök, gombjavesztett mellények, hervadt falevélkék, összezsugorodott nyakkendők és érctelenül kongó pincehangok hazája, molyette Tabán! – itt történt meg az a csoda, hogy Kuvik dalfüzérárus fogadalmat tett, hogy többé egyetlen korty bort sem enged le gégéjén önszántából.”

Ez már Krúdy *écriture automatique*-ja, melybe visszavisszatérően rikolt bele az így vagy úgy jelzősített Tabán. Ide kellene idézni a *Zöld ász* egész első fejezetét (főleg a harmadik bekezdést, mely egy mondat egy lapon), hogy kellőképp érzékeltsük: mennyire deliráló lelkiállapotból (vagy inkább azt követő nagy művé-

szettel) nyomulnak elő a lélek beomló tárnáit ostromló mondatfolyamok és fejezetek.

Nemcsak tárgyi fantasztikumokról van itt szó, hanem addig alig próbált ábrázolásbeli és nyelvi merészségekről. „Tanulságos történetet” ígér „egy boroskancsóba vezett lélek megtalálásáról”, de ez a megtalált lélek – Galgóczi – hiába marad életben, „ez nem ért többet, mintha Bicskei és Bocskai sorsára jutott volna”. („Bicskei részegségében egy vadalmazóra kötötte fel magát nadrágszíjon, és testi ruhái, lábbelije, kapcai lecsüngtek hosszan kinyújtott két lábáról, amikor a vadalmazót kivágták tövestől, és almazástól vitték az emberek a holtat, ahová az öngyilkosokat szokták vinni, mert az akasztott ember kötelékét senki se merte elmetszeni.” Bocskait meg egy ajtón hozzák processzióban, azon az ajtón, melynek szögére felhurkolta magát.) Emésztő és reménytelen szerelem a börtben is húsos napokra emlékeztető szoknyájú Jolán iránt, aki meg az elvarázsolt Galgócziért sírja magát halálba; Brunszvik grófnő eredményes küzdelme a borital ellen – kísértetjelenetekkel (kopogtatás a falon, a szomszédos szoba ajtaja felnyílik, a szél zokogva füttyent – újabb rikoltás: a tabáni szél! –, s megjelenik a köteléről levágott, holtáiból visszatért Galgóczi (6. fejezet) és valódi „kísértetekkel” [(Sasadi ez idő tájt már kísértet volt... 5. fejezet); Kuvik, a dalos füzérek árusának hírszolgálat (7. fejezet)]: megannyi remeklés szürrealista laterna magicával, s a nyelv hajlékony, vadul rohanó vagy el-elszűkülő zuhatagán, ahol a külön-külön zúgókon is kacérság, epedés, erotika, vitriolos gúny, sötét melankólia, halálfélelem, örületes rémlátás stíluselemeiből összeömlő egységes

mese rohan alá egy elhasznált, zaklatott szív dobbanásaira.

A bortól eltiltott, halálosan beteg Krúdy írja ezt a remekét. Egyik intelme így szól: „Szegény Jolán. Ő nem tudta, hogy a bornak elhagyásával a szerelmet is elhagyja a legtöbb férfi...” Egy másikat a nagy ellentmondásról ír le: a borivók felkötik magukat, aki pedig abbahagyja az ivást, az másként háborodik meg, s hiába mondja neki a szerelem: „Engedd meg, hogy tovább szeresselek, tovább várjam, amire a zűrzavaros harangozások elmúlnak elmédből” (10. fejezet). Reménytelen az élet. Úgy is, emígy is.

A *Zöld ász*-tól nem egyenes az út a *Purgatórium*-ig, de eszmei, tartalmi, szemléleti, stilisztikai szempontból mégis ez a posztumusz mű folytatja a *Zöld ász*-t a leghatározottabban, néhány 1931 és 33 közé eső novellán kívül. Szép a tavaszi, őszi merengés – a végső búcsúzkodás – a legutolsó Szindbád-elbeszélések némelyikéhez, ez apró remekekben. Mégis úgy tetszik, hogy Szindbádnak, a hajósna már nagy, beteg szívével kihímzett vitorláit rémületes víziók feszítették ki a végső útra.

1931 és 33 között egyszer-egyszer még visszatér a gyomor kalandjai játékos metamorfózisok alakjában. A szerelmet ételek ízében éli át újra valaki („Ma Szekond Irmát esszük meg” – mondja a józsefvárosi kocsmában Ilondai. *Előhang egy kispörkölt*hez 1931), és a borászati inspektor különös átváltozás rabjává lesz özvegy Ereszaljiné láttán: „Barna volt, nem is terjedelmesebb, mint egy gönci hordó, létrán se kellett volna hozzá feljárni, nem ért magosabbra a szívem tájánál,

embernyi erő, persze a borszállításhoz alkalmas bor-kutyával, azaz a gurításhoz való kétlábás korcsolyával: felrakhatta volna a kocsira. Talán hiányosság nem is mutatkozott volna benne, ha januárban, a borszállítás idején Kisörs és Tomaj állomások között láthatatlan kis lyukat nem fúrnak belé a fuvarosok, hogy szalmaszálon át kiszívogassanak egy-két liter bort belőle, amikor az út a kisörsi szőlőhegy alá kanyarodik. Nem volt semmi rendkívüli ezen az asszonyon, mégis úgy éreztem magam, mintha valamely láthatatlan kéz aszúboros üveget bontott volna meg, amely odáig sellakkal, spanyolviasszal volt lepecsételve . . .” (*Az úriember, akinek szőlővirág szaga volt*, 1932). Egyébként sem szemléletben, sem stílusban nem hoz újat az a néhány elbeszélés (*A jó étvágy titkai*, 1932, *A vadpecsenye kalandja*, *A pénteki vendég*, *Levegőváltás öröme és szomorúsága*, 1933), melyet még az étkezés gyönyörei ecsetelésének szentel az író – a későbbiekben motívumok ismétlése és fáradt érzelmesség is feltűnik.

A gunyorosra hangolt és a kísértetlátó elbeszélések stílusán is edzett különös, átváltozásokról szóló vagy mesés történetekben (például *Egy rókavadász elbeszélése*, *Aranykeblű Kecseginé kállai kettőse*, *A fertálymágnások pokolbajutása*, *Az ál-Andrássy Gyula*, *Az úriember, akit lóvá tettek*, mind 1932-ből) feltűnik a képalkotás forró fülledt testiessége, lélek és test, ember és természet érzéki erejű egymásba olvasztása. Valaki így énekel: „Andalgósan, cigányosan a nótába belefeledkezve, a hangokba bebugyolálva, mint valami szoknyába, amelyet esőben a fejre hajtanak . . .” Meg így: „a vörösfrakkos gróf néhány ismerős taktust döröggetve, mint valamely napok óta borotvátlan szakáll:

beleénekel a nótázásba” (*Egy rókavadász elbeszélése*). A dérpíros ecetfa „összeszedi mindazokat a korhelykedő arcszíneket, amelyek a pince felől jönnek” (*A fertálmágnások pokolbajutása*). A ragya az arcon: „itt egy gödröcske, ott egy gödröcske, mint a síkságon a nyúlfekvésnek a helye” (*Az ál-Andrássy Gyula*). „Bendőjünkben a félig kielégített szomjúság karcolt, mint egy kandúr” (*Az úriember, aki nagybögőnek nézte az eget*). „A füttyörészés mind messzebb hangzott az udvaron, aztán az utcán kísértett, mintha maga a holdvilág füttyörészne.” (*Hogyan vernek meg egy asszonyt?*) „A részeg úriember... benyomult az ajtón cigányaival, és mint egy gazdátlan bunda a Kálnay László nyakába esett” (uo.). „Az órásné tizenkét ketyegő óra között ült, mint udvarlók között, akik mutató-bajuszukkal, különböző hangjukkal az órásné mulattatására törekedtek távollevő férje helyett” (*A budai gavallér*). S csak úgy sorjáznak egymásra az életet egyetlen vándorútnak mutató, szaggatott képecskék a *Mit mutat a szív-fotográfia?* című elbeszélésben.

1931–32-ben kedvesen anekdotikus jellegű, a szerelmen persze már csak gúnyolódva csüggő írások (*Légtornászok völgye*, „*Granadai éji szállás*”, *Egy rókavadász elbeszélése*, *A budai ember*) készülnek. Egy-egy Zsanét-novella és „művésznő” elbeszélés is, köztük a szerelmi jeladások bizarr ötletességében kifogyhatatlan, az ablakba kirakodó dugók szerelmi szimbolikájával ékes *Szent és Csacsi*.

Három-négy ciklusféle kezd még úgy-ahogy kikerekedni a haldokló író tolla alól. Egyik sem hoz művészetében lényegesen újat, csak a megszerzett, kialakított témákat, motívumokat variálja finoman. Az első-

ben a *művésznők*-ről, a *kokottok*-ról szóló történetek fejeződnek be. Mintha az *Aranykéz utcai szép napok* erőtlenebb, művészileg is hanyatlóbb utójátéka mülne el abban a néhány *Váci utcai szép napok*-at festegető novellában, melynek főhőse Kikericsy kisasszony, ez a jelmezét a halálvágyásig váltogató óbudai úrilány és kaméliás hölgy, *A vörös postakocsi* megjelenéséhez stilizált, marionett-játéktérhez hasonlító Váci utcán. Azt, amit oly kesernyésen írt le Krúdy nem is egy ekkori elbeszélésében („Drágalátos, csalekony, magyar holdvilág! A te fényed mellett hajdanán minden magyar ember beleszólhatott a magas politikába. Egy ugrásnyira volt csak a békák ümmögetésétől hangos tavak világától Bécs, ahol mindennap Magyarország sorsa fellett döntenek...” *Az ál-Andrássy Gyula*; „lehullott levelű, összeborult, az emlékezés kódéba tévedt, régi Magyarország”, *Az úriember, akinek szőlővirág szaga volt*) csak dekoratív kulisszák mögé rejtik a Váci utcáért rajongás szavai és a reménytelen, mindig a halál, gyilkosság vagy öngyilkosság partján sétálgató szerelem finomkodásai (*Selyemlopás a Váci utcában*, *Egypár ritkaság harisnya eltűnése a koronázáson*, *A cinkotai bádogos*, *A kaméliás hölgy színvallása*, *Egy Váci utcai illatszer hatása*). Hogy mennyire a halál érzelme felé fordul – vagy csorbul ki humorát illetőleg – némelyik itt szereplő történetkének az éle, arra jó példa a Kaszinó Liba-szobájában lezajló boszorkánypróbának – Pálmay Ika pezsgőben való megfürdetésének – jelenete. A *kaméliás hölgy színvallása*-ban ez Kikericsy öngyilkosságához vezet, míg a *Jockey Club*-ban (Bp. 1964. 416–19. l.) csak az „isteni Ilus” megsértődésére (pedig ő vizelt bele a pezsgőskádba) s egy humoros párbajra.

Másféle, sikerültebb novellák fűződnek *Szent Mihály* alakjához, aki nem más, mint egy hervadozó, s az életet inkább az anyósa, mint a felesége mellett élvezni akaró nyírségi uraság. A különc – immár nem is olyan különc – *vidéki földesúr* novellatípusa övele ér véget Krúdynál. Kidolgozásuk egyenetlen színvonalú, az író eredeti szándéka (amit a legkésőbb megjelent *Szent Mihály*-novellából, a legszebbikből, a *Szent Mihály Bergengóciában* címűből tudunk meg), hogy tudniillik kísértetfigurává tegye az ősz lovasává, s így Szent Mihályvá változó Béla nagybátyját – nem nagyon sikerül, anekdotikus és derűs kis történeteket kapunk egy lump uraságról, aki körül Krúdy ifjúságának (és az ifjúságot jelentő Szindbádnak) felejtethetlen alakjai, Kálnay László és társai is megelevenülnek még utoljára. (1932 végétől 1933 októberéig jelentek meg a következők: *Nézd meg az anyját, vedd el a lányát, Hogyan vernek meg egy asszonyt?* 1932; – *Mindenkiben két ember lakik, Becsüljük meg a szegény embert, Téli utazás Lök és Dob között, A koránkelő ember története, Falusi posta, A vén számár születésnapja, Szent Mihály Bergengóciában.*) Az *Ulrik*-novellák-nak egyneműbb, súlyosabb légköre, tömörebb környezetrajza, nemegyszer fenyegetően groteszk fintorai hiányoznak a *Szent Mihály* történetekből, a dolgok és emberek körrajza puhább lesz, s kihunyini látszanak a sötétebb indulatok. Ha olyan merészségekre gondolunk, mint Esztragon Lili fogadtatása (a *Delikatesz*-ben), akit egy mártásként őriz Ulrik úr emlékezete (mint a Bihari pontokat pikáns ennivalóként), s az effélékhez hasonlítjuk *Szent Mihály* tréfás és átlagos motívumokat ismételtető fordulatait, az elbeszélő véna kifáradását érezzük. Talán

csak az István szolga alakjában elkapott remek pillanatképek (*Becsüljük meg a szegény embert*), az idős korában is kíváncsú anyós asszonyszépségének sóvár leírogatása (*Nézd meg az anyját, vedd el a lányát*) és főképp a *Szent Mihály Bergengóciában* sokat ígérő sorozatkezdése (mert a Szent Mihály történetek cselekménye tulajdonképpen itt indul meg) érdemel nagyobb figyelmet, ez utóbbiban is Bélának átalakulása kísértetlovaggá – féltréfásan is súlyos melankóliával –, mikor „Szent Mihály módjára nyargal át a tájon”, s találkozik a már ködbe forduló múlttal. „A már említett napraforgó-kórókon kívül hirtelen ködlovagok tűntek fel a tájon, akik valamely különös célzattal átlovagoltak a keresztutaknál. Az ember messziről hihetné őket régi világbeli, darutollas pandúroknak, akik mokány csendbiztosuk vezénylete alatt most, annyi esztendő után, járják be azokat az utakat, amelyeket hajdanában elmulasztottak. Kődlegények ködcsendbiztossal járnak valamely soha ki nem derített rablógyilkosság nyomában, mégpedig csontvázként zörgő lovakon (amilyen a kint felejtett tengeriből lesz), ócska kardokkal (mint a kukorica száradó levelei), félrecsapottan, ahogy az őszi szél viszi a ködöt egyik tájról a másikra.” A csodás metamorfózisokra (a lóvá lett úriemberre, a rókává lett Esterházyra, az elboszorkányított Kecseginére, a pörkölttel elfogyasztott kisasszonyra...) ugratja vissza a tekintetet a sok apró légy képe, mely „őszi ködben korcsmának” látszó házakból árad feléje, a legyeké, „amelyek tudvalevőleg az újbortól úgy megrészegülnek, hogy belefojtják magukat a nyitott nyakú palackba... Ezek a legyek régen meghalt korhelyek minden újborkor visszatérő lelkei, akik újra leisszák magukat a sárga

földig, mint életükben tették. Ezért élnek olyan rövid ideig...” S mikor befut Béla-Szent Mihály a két Sztáray-hölgy házába („Szent Mihály napja után, mikor mind borongósabb lett a nap, a gondolat, az élet”), akkor már csak a kérdésre vár: „Vajon ön, Béla úr, tudná pótolni a kísértetet?” – „És valóban beállott kísértetnek Sztárayékhoz. Kútágas vagy karó, álldogáló kóró a kert alatt vagy hasonló foglalkozású lény lett az egykori szép huszárból. Szerelmesen és boldogan üldögélt az adóhivatalban, ahol sikerült díjnokságot vállalhatnia. Sohase mondta senkinek, hogy csalódott volna életprogramjában. Ez akart lenni. Kísértet egy öregasszony és a leány mellett. Így múlt az idő Szent Mihály után egykor a Nyírben. Elmúlt.”

A szerkezet zeneisége, a kísértetvilág tréfa és komolyság közt imbolygó fantasztikuma, ami magából a furcsa elhatározásból, az „életprogram” indokolatlan megtöréséből ered, jelessé és jellegzetessé teszi ezt a novellát, méltó búcsúszóvá a *különc, vidéki földesurak* elbeszélés-típusában.

A rejtelem, a fantomszerű lét nem tárul fel, nem bomrodik ki a Váci utcai szép napok novelláiban vagy a Szent Mihály történetekben, de a névadástól kezdve (melynek volt egy novellahőse is, *Függvényesi* és filozófiája a *mesemondó házban*, a nőnemű és hímnemű közösségekről) a „belső” szagokig, a metamorfózisokig (mikor a víz lesz borrá érzéki csalódás következtében, lelkek legyekké, urak lovakká) és a hasonlatok, metaforák kísérteties érzékiességéig ott lappang ez inkább egysíkú novelláknak krónikás felszíne alatt – s nem egyszer már-már előtör, mint a Mednyánszky-freskók rémületességéről szóló, csattanóra beállított szerkezetű

elbeszélésben (*A fertálmágnások pokolbajutása*) vagy Kikericsy alattomos halálvágyában, vagy Szent Mihály kísértetjátékában.

A delíriumok, a lelkek bomlásának diadalma – a *Zöld ász*-féle ihlet és stílus folytatása – inkább a harmadik típushoz, a párbajvétség miatt *államfogházba került urak* meséihez tartozó egyik novellában döbbsenti meg az olvasót, és sejteti vele, hogy a *Purgatórium* közeleiben járunk. E harmadik típusnak 1930-tól vannak jobb darabjai (*Az államfogoly*, *Az államfogház hölgye*; 1932-ből *az Országos becsületbiróság*). Anekdotikus csevegések, melyek közül kiválik a *M. kir. államfogoly úr és nótája* című elbeszélés. (*Egy pohár borovicska*, 1948). A rabság és a téboly találkozását festi itt az író, megrázóan, a fegyencek váratlanul felzendülő s Rezeda Kázmért szinte megsemmisítő énekével, akik között – ki tudja? – apjaként-e vagy csak névrokonaként egy másik Rezeda Kázmér él, mint a börtönőr „legrégibb ismerőse »odaát«-ról”, az örült gonosztevők világából.

Lappang és terjeng ez a groteszk, macabre érzület, és megfelelő stílusa Flór Aladárnak a frissen ásott sírba süppedésekor (pedig éppen Éva almájáról kívánt volna értekezni a hölgygel: *A budai gavallér*-ban, 1932) és *A budai ember* (1932), Antal szomorú, a groteszk cselekménynél sokkal többet sejtetően végződő eltűnésekor. Bizony, Antal „a csendes Budára költözött, olyan érzéssel, mintha önmaga elől nyugdíjba ment volna”, bizony nem lelte meg a helyét a szerény boldogsággal beérő „budai tücskök” között, méltó társaságra sem talált, mikor Monna Vanna – a húsos, jóétvágyú nő – rávetette tekintetét, elhagyta a szobát – vagy otthonát?

–, ahova Monna Vanna őt keresve nyitott be, s a szoba oly sötéten bámult a belépőre, „mintha a lakót holtan vitték volna el innen”. „Én budai ember vagyok! – írta Antal, mint valami végrendeletet” – fejeződik be a novella, végül is azt sejtetve Antal sorsáról, amit az egész szuggerál: hamarosan elszökött háborgó lelke a földről, hogy teste végleg budai-óbudai földbe kerüljön.

A *Zöld ász*-tól kezdve Buda, Óbuda felé húzódik a halálnak ez a sötét, delíriumos árnyéka, s vannak pillanatok, amikor a Szindbád mezéből most már önmagává meztelenülő Krúdyra is ráterül.

S ez az utolsó *Szindbád* – a *negyedik ciklus*-féle 1932–33-ból.

A dráma, amit eddig követtünk a halál sötétülő árnyékában, most derűvel egyezkedik. De ez a derű – mely kedves kötődéseket, kis terjedelmű dialógusokba vagy szemlélődésekbe zárt, pehelykönnyű tréfákat (*István napja 1931-ben, Győztél, Kossuth!*) is besugároz – nem a mindennapi tisztá égből hull alá: a halál bizonyosságából fakad, és abból, hogy nincs már szükség a korábbi fikciókra, le kell mondani a múltba visszarávedés sejtelmességének és az önmagán való nevetésnek oly nagyszerű és oly nehézszívű művészetéről. Ez a szív könnyű már – könnyűség és halálos betegség nem egyre megy-e, ha „csak éppen egy paraszthajszálon függő szívvel” vetődött Szindbád (végső hajótörés után) az óbudai partokra? (*A vadevezős megtérése*, 1931.). Mindenestül a jelen, sőt: a szűkülő tér és idő foglalkoztatja csupán. Fáj a láb (már Fridolinnak, az öreg pincérnek is nagyon fájt: „Tudja azt valaki, nagyságos uram, hogyan fáj az öreg pincérnek a lába? Még

a megcsalódott szerelmesek szíve sem fáj úgy...”), fáj, mert rossz a kövezet. Hol vannak már a tündérek és a boszorkányok? „Csak a kakasülön tanyázó költők mondják kicsinynek a táncosnők lábait. Mi, akik közvetlen közelből ismerjük a tündérek lábait, jól tudjuk, hogy a táncművészethez nagyobb lábakra van szükségük a művészeknek, mint a mindennapi járás-keléshez.” (*Kötéltáncosnőt szeretni!*, 1931.) S a boszorkánynak nézett óbudai nénik is – csak a kövezet s a fájó láb miatt sántultak meg. Ha valaki azt meri állítani, hogy „minden sánta öregasszony boszorkány volt fiatal korában, azért sántult meg” – máris jön a feddő válasz: „akkor minden öregasszony boszorkány volt Budán? ... Mert mind fájdítja a lábát!” – a kiengeszteléssel: „A kövezet is teszi!” (*Valamikor a babája voltam*, 1931). „Az óbudai kövezet elferdíti a lábakat... amikor a legszebbet, a legdiadalmasabbat, szinte másvilágiasat lépné az ifjú nő az óbudai köveken: akkor szúr belé alulról a fájdalom, mintha a gonosz kövek nem győznék eléggé figyelmeztetni a lépőt, hogy csak a földön járunk, és nem a csillagokban” (*Búcsúfia*, 1931.) Így persze az útkövezők és a tyúkszemvágónék együtt szaporodnak Óbudán.

Ki néz ennyire a lába elé? Kit nem érdekel már a múlt szépsége s a fölötte kicsattanó nevetés? Azt, aki „ott szállott partra, ahol lehetett, akár csak egy sekélyes reménytelen parton is, ahol elhasznált pléh kályhacsövek, lyukas bádóg, gyermekfürösztő teknők, öregasszonyok megfoltozhatatlan edényei (ibrikei) között, ahol a hasznavehetetlen tárgyak között haszontalannak érezte már önmagát is...” „Így senkiének a pártfogására nem számíthatott, mikor érzése szerint összetört

bordákkal, kimerült tagokkal, a pokoli látományoktól elgyávult lélekkel, csak éppen egy paraszthajszálon függő szívvel, nehézkes testtel, mint egy kővel megrakott szekér a sivatagban: a hajótörésből megmentette puszta életét, és annak is örült, hogy még egy saru van a lábán.” Persze hogy a lába elé nézett.

S besántikált a plébániára, pártfogást kérni arra az időre, amíg „messze a nagyvilágtól, az óbudai partokon újra felépítheti a maga hajócskáját. Vagy pedig, ami valószínűbbnek látszott, egy kis temetés irányában pártfogolja őt az apátúr, mert nem akart elhasznált éjjeli edényként a parton elhagyatva lenni”. (*A vadevezős megtérése*, 1931.)

„Messze a nagyvilágtól.” Óbudán. Ez a Szindbád helyhez kötött, óbudai polgár, itt szeretne adót is fizetni. A régi – szertecsapongott a nagyvilágban. Most karnyújtásnyi közletről látja a *Százesztendős emberek búcsúját* (1931), mert – a Templom utcában lakik (uo.).

A régi Szindbád-utazás így kezdődött: „Hajdanában, amikor még csak 103 esztendő volt...” A mostani, szobájában ülő Szindbád már így morfondíroz: „csak szegény, többnyire sorsüldözött nők lovagja lehettem, hogy tetézzem szerencsétlenségüket: mégis sikerült ötvenharmadik életévemet elérni...” (*Születésnap i kalandok*, 1932.) Szindbád csak annyi idős, mint Krúdy.

Óbudai Templom utca, ötvenhárom év – adatok egy oly személyi dokumentumból, mely hamarosan halotti levéllé változik át. Szindbád és a múlt, Szindbád és a szerző között eltűnt a távolság, Szindbád leplezetlenül Krúdy Gyula már; az a különös idegenség, ami az ön-arcképszerű elbeszélések iróniája és a tárgyias elbeszélések lírai melegsége között húzott valamikor határt, vég-

képp eloszlott. Tárgyias elbeszélések ezek a legutolsó és igen szép Szindbád-novellák is, de ki tagadná, hogy szigorúbban, pontosabban szól bennük Krúdy önmagáról, mint valaha? Önportré lírája ez tehát, póztalan ál-lásban, egy kissé a zsáner felé hajló vonásokkal; „tár-gyias” derű, melynek középpontjában az *én* áll, mesz-szebről ráhulló fény köreiben.

A visszahúzódó, egyéni életérzésnek, a megsemmisü-lésről való sejtelemnek, a mindennapokba s a kisem-beri ünnepekbe való belefeledkezésnek, a szemes me-ditációknak utolsó, tárgyias és egyben lírai – minden iróniától ment, csak csöndesen mosolygó – remeke né-hány 1931-es és 1932-es Szindbád-novella. *A születés-napi kalandok* (1932) Bettina és Orsolya közt válogató, támadni kész, majd visszavonuló („úriember vagyok, mégpedig egy bácsi...”) öregúrának szakadni feszülő szíve („A pókfonal megköti még egy napra a vad-gesztenyefa lehullóban levő levelét, hogy meg ne ko-paszodjon egészen, és átvehesse vallomását az ecetfá-nak, hogy egész életében őt szerette. [Ezt akarta Szind-bád is a vénkisasszony korú, de a megszokás folytán legszebb Bettinának elmondani]”), a harangozásra, a százesztendőös férfiak sorakozójára, a lobogók felzöldü-lésére, a processzióra boldogan és – mert mikor állhat ő a százévesek közé? – boldogtalanul figyelő Szind-bádnak tekintete (*Százesztendőös emberek búcsúja*, 1931), a hófehér ingét – a maga vasalta, egyetlént – odaajándékozó „tönkrement vadevezősnek” gesztusa (*A vadevezős megtérése*, 1931) áll a legutolsó kis no-vellák középpontjában, és egyike sem marad alatta Szindbád, a hajós leghódítóbb történetének.

Cigánygyerek keresztapjául kérték fel – miért ne

vállalta volna? Tisztességes polgárnak számított Szindbád, s éppen a jól kifehérített, gombokkal ellátott ing bizonyította ezt. De ez vonta magára a cigányasszonyok figyelmét is. Megtörténik a keresztelő, a távollevő vajda helyett Szindbád keresztapaságával, s megkérdik tőle a cigánynők: „– Mit mondjunk neki komámuramról, ha majd Fábián felnő, és keresztapja felől kérdezősködik?” Tűnődik Szindbád, mit mondjon: küldjék majd el hozzá vályogot vetni vagy muzsikálni? Nem. „– Mondják meg neki, hogy az első inget én ajándékozom neki – felelte Szindbád, miután Fábián tetőtől talpig anyaszült meztelen volt. Levetette büszkeségét, a maga fehér, magavasalt ingét, és keresztfiának adományozta. Ez a vadevezős megtérésének története.”

Így zárul *A vadevezős megtérése* című novella. Az ing, amit Szindbád levet és odaajándékoz a testéről, különös darab: egyetlen, hófehér, magavasalta. A halálra készülődőé, aki úgy élvezte utolsó fehér ingét, mint a siralomházi ember a végső kívánságaként teljesült lakomát. S azt az inget is odaadta. Boldog ember, aki-ről minden esetleges, járulékos lefoszlott, meseien boldog ember ez a Szindbád; mint Krúdy lehetett, ez a tiszta, rendkívüli ember és művész, akkor is, amikor 1933. május 12-én az óbudai Templom utca 15. sz. alatt, ötvennégy éves korában csöndben elfogadta a test halálát.

A XX. századi magyar novella és regény történetében csak Móricz Zsigmond osztozik vele a teljhatalmon – ez már bizonyosnak látszik. S nem kevésbé az is, hogy jogos, de pontatlan minden olyan hasonlítga-

tás, mely Hoffmannhoz, Dickenshez, Gogolhoz, Turgenyevhez, Prousthoz, Joyce-hoz, Kafkához, a szürrealizmusához, a Nouveau romanhoz méri őt. Életműve mindig modernebb, az újtó európaikéhoz hasonlíthatóbb színben mutatkozott, mint például a Móriczé, de Krúdy el is pazarolta rendkívüli tehetségét, sem szemléletéből, sem akaratából nem telt prousti nagyregényre. Mégsem torzó: olyan forrás és példa marad az elbeszélés, a novella és a regény területén az egész XX. század folyamán, mint talán Jókai volt a XIX-ben.

„Egyedülállóan termékeny és értékekben gazdag volt a pályakezdése”, állapítja meg Barta András, aki 1897-től 1908-ig tartó időszaknak ezerkétszáz darabra rúgó elbeszélés-tömegéből válogatta ki – Perepatits Antallal együtt – *A fehérlábú Gaálné* százötven novelláját. E pályakezdés bővelkedik az ironikus szemléletű és stílusú, kritikai realista erejű elbeszélésekben – velük s a gyermekkori emlékek, a szepességi és nyírségi tájak és emberek tapasztalatai nyomán Krúdy fokozatosan eltávolodott mestereitől (Mikszáthtól, Dickenstől, Turgenyevtől). 1908 és 1913 közé esik *A vörös postakocsi*-val megkoronázott *első nagy alkotó korszak*, *Szindbád* első ideje. Új hőstípus, új szemlélet, új elbeszélő stílus tört be vele irodalmunkba, a cselekményt s jellemfejesztést háttérbe szorító hangulat lírai-epikai, álmodozó, az idő folyamatát az emlékezéssel felfüggesztő impreszionista stílusa. S már senki sem volt (Adyn kívül), aki – bár belülről – oly szigorú bírálója lett volna a dzsentrí semmibe foszló társadalmi létének, mint ő. 1913 után a Szindbád-figurára még jellemző szemléleti egység fokozatosan felbomlik. Önállósult alakok ironikus ábrázolása születik egyfelől (mely nem zárja ki az író

résztétét), másfelől a lírai azonosulást már nem nagyon elősegítő önarcképfiguráké. Az irónia és az új, erősen asszociatív hangulatfestés, több szólamú, időrétegeken keresztülvibráló líraiság később majd egyesül egymással. S a szimbolikusan is valóságláttató és fojtottan bíráló novellák sora (1916–23) után 1926-tól 1930-ig kibontakozott Krúdy életművének második, méreteit és értékét tekintve az elsővel vetekvő, nagy korszaka. A tárgyias stílusú remek, *Az élet álom*, majd a *Zöld ász* és a legutolsó Szindbád-alakmás „mágikus” realizmusa épül ki ekkor, kevéssel az író halála előtt s annak szorításában.